

РЕЦЕНЗИЯ

От доц. д-р Павлин Петров Събев,

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, Православен богословски факултет.

За дисертационния труд на **Любомир Петров Бакърджиев**:

Грехът и покаянието в православно догматическо богословие през XIX-XX в.

Научен ръководител: доц. д-р Любомир Тенекеджиев

За присъждане на образователната и научна степен „доктор” в професионално направление 2.4 Религия и теология (Догматическо богословие).

Сведение за докторантурата и докторанта

Настоящата процедура е открита след решение на Факултетния съвет на Богословския факултет при СУ „Св. Климент Охридски” от 27.01.2022 г., протокол No 6 и последваща заповед на Ректора на СУ № РД 38-80/3.02.2022г. и Заповед № РД 38-135/28.02.2022г., с която от квотата на резервните членове в журито се включват проф. д-р Клара Тонева като председател и рецензет и доц. д-р Стефан Стефанов като автор на становище.

Представената от мен рецензия е изготвена въз основа на ректорската заповед и на Протокол No 1 от проведено първо заседание на научно жури на 24.02.2022 г., Т. 3. Считам, че процедурата е организирана при спазване на всички законови изисквания.

Любомир Бакърджиев е бакалавър и магистър по „Теология” и двете степени са придобити в Богословския факултет при СУ „Св. Климент Охридски”. Завършва магистратура по „Публична администрация” в същия университет. Продължава образованието си в докторската програма по „Теология” на Богословския факултет.

Данни за дисертацията и автореферата

Съдържанието на дисертацията е разпределено в увод, три глави – всяка от тях съдържа три точки, заключение, библиография.

В увода се изложени традиционните за дисертационно изследване методи, цели, задачи и кратък историографски преглед на извори и изследвания. Дисертантът е предложил интересна теза: „независимо от сериозното влияние на западния схоластичен модел на мислене в средите на православните богослови през XIX в., е малко вероятно да са нанесени значими и непреодолими отклонения от традиционното църковно разбиране”.

Глава първа *„Употреба и съдържание на термините „грех“ и „покаяние“ в древните авторитетни църковни извори“* поставя основата, която ще послужи като критерий за оценка на православно разбиране за греха и покаянието през XIX и XX в. Изворите са групирани в три раздела: Священото Писание (Стар и Нов Завет), светоотечески текстове, рецептивни за латинската схоластика текстове. Така изходната позиция е максимално добре идентифицирана като авторитетен изворов текст.

Другите две глави: *„Грехът и покаянието в православно догматическо богословие през XIX век“* и *„Грехът и покаянието в православно догматическо богословие през XX век“* имат идентична вътрешна структура от три точки, които включват: „руската богословска школа“, „гръцката богословска школа“ и „други богословски школи“ – тук дисертантът е разгледал творчеството на сръбски, румънски и български богослови.

В *заключението* авторът дава оценка на процесите, определящи контекста на богословските дирения през XIX и XX в. и подчертава, че те започват от повторение и утвърждаване на патристичното наследство, но в опита за надграждане напускат очертаванията на традицията под влияние на латинската схоластика, за да се завърнат отново в Священото Предание на Църквата. Очистването „от западното влияние преминава през интелектуалния потенциал на отделния богослов“ (с. 183). Крайният извод на автора е: „Независимо от начина на поднасяне и понякога колебливото движение на разсъжденията, разбирането за греха и покаянието в православно устремените богословски среди не излиза много далеч от рамките на установения църковен мироглед“ (с. 184).

Библиографията е разпределена в четири тематични раздела: Извори, Преводи, Изследвания на кирилица, Изследвания на гръцки език – общо 132 заглавия.

Авторефератът е съставен съгласно изискванията и коректно отразява съдържанието на дисертационния труд.

Публикации по темата на дисертацията

Статията *„Достоевски и социализмът“* има малко общо с темата на дисертацията, акцентът там е друг и той е заложен в заглавието. Достоевски е благодатна почва да се развие темата за греха и покаянието в руската мисъл, но в статията това не е направено. Статията *„Духовно – ценностен смисъл на православието в съвременния живот“* е с твърде популярен характер и само в една своя част (с. 285-287 от сборника, в който е публикувана) има някакви общи податки към темата на дисертацията, доколкото понятието „духовност“ като пределно широко може да

обхване понятията „грях“ и „изкупление“ – авторът би могъл да ги включи, но не го е сторил! Статията „Каноните като извор за тайнството Покаяние“ е по темата на дисертацията и има популярен характер. Използван е изрече „каноническо покаяние“ (с. 46 от списанието), не съм срещал подобно определение досега.

Качества на труда, критични бележки и оценка на приносите

Темата е дисертационна. Структурата на дисертацията е много добра и балансирана като съдържание. Текстът е четивен, с ясно изложение и обобщение след всяка от главите. В последната глава се забелязват не малко технически (свързани със стандартното форматиране на текста), граматически и стилистични грешки, които при редакторски прочит могат да бъдат отстранени.

Качествата на този дисертационен труд виждам в предложената теза, последователното и много ясно структурирано изложение с обобщения в отделните глави и заключение, в което авторът се връща към тезата си, за да предложи основния извод от своето изследване в нейна подкрепа. Това е безспорно качество за един научен труд, което е показателно за дисциплинираност, методологична последователност и обмисленост на изложението. Бих препоръчал на дисертанта да заяви по-смело тезата си и да отпадне колебливото и неопределено „е малко вероятно да са нанесени ...“. Тезата на отец Георги Флоровски за „вавилонски плен“ на богословието (В „Пути русского богословия“), според мен, е преекспонирана. Затова приветствам изследвания като настоящата дисертация, които задават контрапункт на утвърдени в даден научен контекст мнения. Винаги имаме нужда от това, такава е диалектиката на академичния дискурс.

Приемам приносите, посочени от дисертанта като самооценка на неговия труд. Позволявам си да направя следните критични препоръки и бележки към автора, които съвсем добронамерено и колегиално целят подобряване качествата на предложения от него труд:

- **В Увода**, с. 6, е написано: „Първият грях не е моментен акт, а е продължителен процес. Той е съчетание от редица човешки емоции, решения и действия, обусловени от измамно егото“. Тази констатация е всъщност бележка от общ характер, която в крайна сметка не е основана на библейския текст, който със своята схематичност ни провокира към „философски упражнения“ върху реалност извън обхвата на нашите познавателни способности; според горната бележка излиза, че още след сътворението на човека, той е започнал да следва „измамното си его“, а дали всъщност актът на

грехопасението не е създал у Адам това „измамно его“? Човекът е заявил своето решение пред Създателя и е казал „Аз“;

- Пак в Увода, с. 8 (срв. с. 11): „Втората глава трябва да е ...“; „... би било добре да се засегнат само най-характерните автори ...“; „В заключението трябва да се ...“. Този изказ е неуместен – авторът сам пожелава на себе си в бъдеще време да направи нещо, което вече е направено и е налично в текста!;
- Увод, на с.11 се казва: „За да има равнопоставеност в идеите на различните учени ще се прибегне и до диспозитивния метод“. Диспозицията е метод на правно регулиране – „правните субекти са равнопоставени“. В какъв смисъл идеите на учените са равнопоставени в дисертация по догматическо богословие? В изследване от такъв характер, дисертантът задава критериите, по които включва (и изключва) разглежданите от него автори – църковни отци, представители на латинската схоластика, богослови от по-ново време. Тяхната „равнопоставеност“ се определя от предмета, целите и задачите на изследването и е по-скоро дискурсивна, отколкото идейна!;
- **Свещеното Писание.** Тук се очаква повече дълбочина в изследване като настоящето. Популярната книга на Кронк за Новия Завет, съвсем не е достатъчна! В старозаветната част липсва анализ, *който лесно може да се вземе наготово за целите на това изследване от библейските речници и лексикони, препоръчвам и книгата на Анна Маринова. Прояви на човешката греховност до Потопа. С., 2014;*
 - на с. 24 (бел. 39) вместо труда на Троицкий (1913 г.!) може да се ползва труда на о. проф. Шиваров „Библейска археология“ (най-малкото, защото е писан 80 г. след цитирания!), където подробно е разгледан проблема. На с. 27 липсват много от смисловите перспективи в старозаветния текст, където се говори за „разкаianie“ (на евр. *nacham* – консонатният корен на думата изрязва сетивния опит на дълбока въздишка/гр. превод *ἐνθουμέομαι* – етимологията отвежда до състояние на силно възбуждане на ума). Точно тази загуба на смисли, води до неточната констатация, че в: „Стария Завет разбирането за грях е твърде външно и показно. То отговаря на статуса и потребностите на старозаветния човек. Под

грех се разбира служението на други богове, както и буквалното спазване на десетте Божии заповеди и други изисквания към юдейския народ” (с. 66) – примерите от книгите на пророците, които показват една доста висока степен на чувствителност към вътрешното разположение, а не към външните разпоредби, не са никак малко (locus classicus: Иез. 36:26);

- Особено за Новия Завет се налага такава проникване в дълбочина (*лесно достъпно чрез специализираните лексикони, от които авторът би могъл да се възползва, тъй като такава изследване за него не е централно, а има спомагателен характер*). Би трябвало да се разгледат онези места, които са изтълкувани различно в светоотеческата традиция и в латинската схоластика. *Ще посоча само някои от тях:* **1. Юридическият език на ап. Павел**, когато говори за греха и оправданието на човека; различните форми на глагола δικαίω, също δικαίωσις, δικαίωμα – език на съдебното оправдание в Римляни; **2. Изразът „в когото всички съгрешиха”** в Рим. 5:12 (Синодален превод: „Затова, както чрез един човек грехът влезе в света, а чрез греха - смъртта, и по такъв начин смъртта премина във всички люде чрез един човек, в когото всички съгрешиха”): фразата ἐφ’ ᾧ πάντες ἥμαρτον // Vulgata – in quo omnes peccaverunt (букв. „в когото всички съгрешиха”) е превеждана и като „защото всички съгрешиха”. Патристичната традиция интерпретира ἐφ’ ᾧ като „защото” (срв. 2 Кор. 5:4; Филип. 3:12; 4:10), виж: св. Йоан Златоуст. Беседа върху Римляни X, срв. Ориген. Коментар на Римляни: „от Адам върху всички хора се разпространила греховната смърт” (PG, 14, col. 1020) – по-подробно вж. Събев, П. Учението за "последния Адам" и Посланието до евреите (Евр. 2:5-18 в контекста на Рим. 5:12-21 и 1 Кор. 15:22, 45-47). – Богословска мисъл, №1(2009)). Отец Майендорф отбелязва, че „съществува съгласие в гръцката патристична и византийска традиция в идентифицирането на наследеното от падението като наследство на смъртността, а не на греховността, като греховността е просто последствие на смъртността” (Майендорф, Й. Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. С., 1996, 185); **3. Езикът, с който е описано изкуплението у св. ап. Павел** кореспондира със старозаветни текстове и семантични полета на еврейската лексика

(pada(h), gaal и kapar): Ἀπολύτρωσις, καταλλαγή, ἰλασμός, ἰλαστήριον (вж. Събев, П. Смъртта на Христос (филологически ескиз върху езика на Новия Завет). – В: Мисъл, слово, текст. Т. VI. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2019, с. 11-27); **4. Най-накрая самите думи „грях“ (ἁμαρτία) и „покаяние“ (μετάνοια)** са богати на смисли (вж. особено ἁμαρτίαν ἐν τῇ σαρκί, в Рим. 8:3); за съжаление цялото това богатство от смисли не е налично в дисертацията, в няколко страници то би могло да зададе необходимата дълбочина и да очертае граничните линии между православно разбирание за греха и схоластиката;

- **Патристичните извори:**

- основната ми бележка тук е за прецизиране на езика и цитиране на оригиналния текст, където има нужда от акцент, свързан с превода, например: „ ... за да не киснем (*акцент – рецензента*) окаяно в грях ...” (с. 37); на с. 40 (бел. 79) цитатът от св. Василий Велики е добре да се прецизира – в PG стои израза „σχολὴν καὶ ἀταραξίαν” в 357 D (не 357 C, това разбира се не толкова важно!), който заслужава да се посочи под черта заради философския термин „атараксия”, а и заради казаното от св. Василий преди това, което задава контекста: „Необходимо е всъщност да се постигне пълно спокойствие от външни обръквания и да се постигне пълна тишина в скритите кътчета на сърцето, така че да се посветим на съзерцанието на истината”; в какъв смисъл „Образът на Бога у човека (по Божий образ и подобие) е изкривен?” (с.43 от Дисертацията) – използва ли св. Григорий Богослов определена дума за това „изкривяване”; „невежеството е също проява на помрачеността на човешкото същество” – интересен аспект, но къде св. Григорий говори за това? – всъщност от цитатите тук не става ясно точното място от гръцкия текст, а се дава само най-общо, примерно: Grégoire de Nazianze. Discours 27-31. Ed. P. Gallay, SC 250, Paris, 1978, p. 236. (диапазона 27-31 за мен не е коректна посочка; ако се цитира гръцкият текст на Богословските слова на св. Григорий по френското издание, то в него има посочки, които ясно идентифицират мястото на цитата); на с. 44 от Дисертацията четем: „като частица (*акцент на рецензента*) от божествения Дух, носи в гърдите си любов към вечния живот” –

тук е наложително да се цитира оригиналният текст, доколкото не ме лъже паметта, у отците няма количествени и пространствени измерения на отделяне, какво означава „частица от Божественния Дух“?: нещо по-незначително, но то показва, че в дисертацията езикът на изразяване трябва да е по-прецизен: на с. 45 – творчеството на св. Йоан Златоуст „се разпростира върху 13 обширни тома богословска книжнина” – творчеството не се „разпростира”, а броят на томове е според изданието – кой го издава, на какъв език и пр.; с. 49 от Дисертацията четем: „но там св. Йоан използва глагола „почетени“. Преминването на „създадени“ в „почетени“ (акцент на рецензента) подчертава високата стойност на дара на свободата” – когато се цитира по Patrologia Graeca и определени думи са от съществено значение, те задължително се дават на гръцки!;

- очаквах блаж. Августин да бъде представен по-подробно като преход към схоластиката – авторът е споменал това, но ми липсва повече дълбочина тук, поне още две/три страници;
- на с. 53 дисертантът отбелязва: „σχολαστικός, което означава школки” – заслужава да се отбележи, че тук етимологията отвежда до гл. σχολάζω – „имам свободно време” от там и думата σχολιον – критичен коментар в полето на ръкописа и разбира се този, който може да напише такъв коментар или да го копира от някъде е схоляр – учен;
- мисълта на Анселм „Credo ut intelligam” е определящ принцип за схоластиката, добре е да се отбележи къде Анселм казва това и в какъв контекст; Анселм (това е важно!) се основава на лат. превод на Исаия 7:9 и цялата фраза при него е много интересна: Prosligion I - „Neque enim quaero intelligere ut credam, sed credo ut intelligam. Nam et hoc credo: quia "nisi credidero, non intelligam"” („Защото аз не се стремя да разбера, за да вярвам, а вярвам, за да разбера. За това също вярвам, че ако не вярвам, няма да разбера”) – тук виждаме колко силно е влиянието на Vulgata върху латинската схоластика! – от тук и необходимостта да се разгледат онези места от Новия Завет в латинския му превод, които определят мисловната система на латинското богословие;

- Не е съвсем ясна методологията, по която едни отци са предпочетени пред други. Разбира се няма как да бъдат обхванати всички отци на Църквата; докторантът е посочил (вж. с. 33), че ще разгледа мнението именно на отците, т.е. на онези, които са приети за изразители на православното богословие, а не на онези, които въпреки своята значимост са се отклонили в нещо. Тук обаче би трябвало да има отчитане на исторически проследима тенденция в богословстването за греха и покаянието: от учението за „двата пътя” в най-ранните паметници през разбирането за аскезата в монашеското богословие (борбата със страстите и помислите) до обвързването на греха и покаянието с литургичния живот на християните – тези аспекти се преплитат и не са дистанцирани един от друг, но показват едно нарастване във времето, достигащо до разбирането за изповедта и покаянието като тайнство; това може да бъде проследено чрез ключови за изразяването на различните аспекти писатели и отци.
- **Относно разгледаните автори през XIX и XX** бих маркирал два проблема: в какъв смисъл се разбира понятието „школа” тук? Прави впечатление, че когато разглежда сръбското, гръцкото и румънско богословие, авторът се позовава повече на популярни публикации и преводи в сайтове като azbuka.ru, pravoslavie.ru, dveri.bg и pravoslavie.bg, а не на трудове от първа ръка или на авторитетни преводи; на с. 169, след като цитира от сайта на Драган Бачев (бел. 456 и 457), има някакво объркване защото по-горе се забелязва символ без кореспонденция в критичния апарат на дисертацията: „(вж. Римляни 7:23)[2]”, който насочва към интернет. Тук очевидно става дума за небрежност при оформяне на текста, нещо което се среща в цялата глава.

Заклучение

Рецензията на дисертационен труд на Любомир Петров Бакърджиев има своите слаби страни, които в рамките на добрия академичен тон трябва да бъдат посочени. Въпреки това той съответства на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в РБ и на Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски”. Като имам предвид посочените приноси, препоръчвам на почитаемото научно жури да присъди на

Любомир Бакърджиев научната степен „доктор” в професионално направление 2.4 Теология (Догматическо богословие). По настоящата процедура аз ще гласувам с **положителен вот.**

7.03.2022 г.
В. Търново

Доц. д-р Павлин Събев